

Nederlands Gouden Eeuw

MAARTEN PRAK

NEDERLANDS

GOUDEN

EEUW

Vrijheid en
geldingsdrang

© 2020 Maarten Prak

Omslagontwerp Suzan Beijer

Omslagbeeld Detail uit *Nachtwacht, Schutters van wijk II onder leiding van Frans Banninck Cocq*, Rembrandt van Rijn, 1642/Rijksmuseum Amsterdam.

Foto auteur Wieke Eefting

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 4557 6

Inleiding: Nederlands Gouden Eeuw

In 1673 verscheen in Engeland een boek over Nederland. De schrijver was Sir William Temple, oud-ambassadeur in Den Haag. Temple wist dus waar hij het over had. Nederland en Engeland waren op dat moment in alweer de derde oorlog binnen 25 jaar verwickeld. Toch was de toon nergens vijandig. Integendeel, Temple deed zijn uiterste best om op een neutrale manier aan zijn landgenoten uit te leggen met wie zij te maken hadden. Er was zelfs bewondering. Al in de eerste alinea repte Temple van ‘een wonderbaarlijke groei in rijkdom, pracht, handelsomzet en inwonertal’, die hij toeschreef aan ‘de kracht van hun vloten, hun versterkte steden en staande strijdkrachten’.¹ Die verklaring had waarschijnlijk te maken met de oorlog die op dat moment aan de gang was. Zijn boek staat vol met interessante inkijkjes in de Nederlandse samenleving van die tijd. Zo vertelt hij over het enorme aantal belastingen en de goede sociale voorzieningen die te danken zouden zijn aan de vrijgevigheid van Nederlanders voor goede doelen. Temple was er, dat merk je geregeld, van overtuigd dat er in Nederland iets bijzonders aan de hand was. Die opvatting vatte hij in de inleiding van zijn boek pakkend samen: de Nederlanders wekten ‘bij sommigen jaloezie, bij anderen vrees, en bij allen bewondering’. Daarmee sloeg Temple de spijker op z’n kop.

William Temple was dan misschien een van de eersten die uiting gaf aan deze verbazing, hij was bepaald niet de laatste. Ook in Nederland zelf bestond dit gevoel – zeker achteraf, nadat het allemaal voorbij was. Dat begon al in de achttiende eeuw, toen talrijke schrijvers zich beklagden over het contrast tussen die glorieuze periode en de teloorgang daarvan in hun eigen tijd. In 1748 werd bijvoorbeeld in een kort pamflet kritiek geleverd op de elites uit die tijd. Die zouden meer oog hebben voor hun eigen belangen en dure feestjes. Nee, dan hun voorgangers uit de zeventiende eeuw; toen ‘sloeg men de handen zelf aan de ploeg, [...] viel ieder met de borst op de

koophandel en werkte zelf om de fabrieken gaande te houden'.² Later in de achttiende eeuw, in 1785, werden de bestuurders opgeroepen om mee te werken aan hervormingen die tot doel hadden om Nederland 'van binnen gelukkig en van buiten geducht' te maken – net als in de zeventiende eeuw. In de negentiende eeuw, het tijdvak van het nationalisme, zwol dit geluid verder aan. Rembrandt, die anderhalve eeuw genegeerd was vanwege zijn donkere schilderstijl, werd herontdekt en kreeg in 1851 als eerste Amsterdammer een standbeeld. In 1885 opende het Rijksmuseum zijn deuren. Een speciale 'eregalerij' op de eerste verdieping was geheel gewijd aan de hoogtepunten van de Hollandse school. Rembrandts *Nachtwacht* vormde het sluitstuk van deze eregalerij – nog steeds trouwens – en werd zo verheven tot nationaal icoon. De uitdrukking 'Gouden Eeuw', die overigens al in de zeventiende eeuw zelf zo nu en dan was gebezigd, raakte nu ingeburgerd.

Zo verscheen in 1897 *Onze Gouden Eeuw*, een kloek en informatief boek, geschreven door P.L. Muller, gemeentearchivaris van Rotterdam en daarnaast bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit in Leiden. Mullers boek was uitdrukkelijk 'niet voor geleerden' geschreven. Ongetwijfeld daardoor aangemoedigd kocht mijn eigen grootvader Johan Prak, huisarts in Ter Apel, in 1908 een exemplaar van de herdruk, twee dikke delen, goud-op-snee en met heel veel illustraties in zwart-wit en soms in kleur. Voor de hedendaagse smaak is Mullers taalgebruik nogal veel van het goede, wanneer hij bijvoorbeeld spreekt over de 'voorbeeldeloze voorspoed [die het] zeldzaam begaafde geslacht' had bewerkstelligd. Maar Muller sneed in zijn boek ook kwesties aan die vandaag de dag nog aanspreken, zoals zijn verbazing over het feit dat een land 'klein in omvang en gering in getal van bevolking, in staat was een kracht te ontwikkelen welke tegen die van de grote, vanouds gevestigde monarchieën opwoog'; of over het 'gebrekkige der [staats]instellingen', dat slechts aan het zicht onttrokken werd door kwaliteit van de regeerders.³ Een generatie later maakte dezelfde verwondering zich meester van Johan Huizinga, de beroemdste historicus die Nederland heeft voortgebracht. Huizinga vroeg zich in *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (1941) af: 'Hoe is het mogelijk geweest, dat een zoo klein en tamelijk afgelegen gebied als Nederland in het Europa der zeventiende eeuw was, als staat, als handelsmacht en als bron van beschaving zoo vooraan heeft kunnen staan als de jonge Republiek heeft gedaan?' Des te verbazingwekkender vond Huizinga de vooraanstaande positie van de Republiek door de komeetachtige snelheid waarmee die bereikt was. Ook kon hij zich verwonderen over het feit dat dit gebeurde terwijl de Republiek in feite uit de pas liep met andere landen. Nederland was niet de meest

ontwikkelde vertegenwoordiger van een algemeen Europees patroon, maar juist 'een afwijking van den algemeenen aard der destijdsche beschaving, een uitzonderingsgeval'.⁴

Eigenlijk waren Muller en Huizinga nog steeds bezig met dezelfde vraag die Temple in de zeventiende eeuw al aansneed, en ook recente generaties historici blijven erdoor geboeid. De Wageningse hoogleraar Ad van der Woude en zijn Amerikaanse collega van Nederlandse afkomst Jan de Vries betoogden in een vuistdik boek over de economie van de Republiek, dat Nederland zo welvarend kon worden omdat het anderhalve eeuw voor de Industriële Revolutie al een 'moderne' economie had. Dat blijkt, zo vinden zij, uit de aanwezigheid van goed ontwikkelde markten voor de productiefactoren grond, arbeid en kapitaal, uit het hoge niveau van de agrarische productiviteit die een ingewikkelde beroepsstructuur en sociale mobiliteit mogelijk maakte, uit de wijze waarop de overheid eigendomsrechten respecteerde en de welvaart probeerde te bevorderen, en uit het niveau van technische ontwikkeling en maatschappelijke organisatie die economische groei mogelijk maakte, onder andere dankzij een marktgericht gedrag van de consumenten. Al die kenmerken vond men in andere landen niet, of in veel mindere mate. De Engelse historicus J.L. Price heeft in die constatering aanleiding gezien om een oude opvatting over de Nederlandse sociale structuur af te stoffen, namelijk dat die sociale structuur dan ook modern moet zijn geweest. In plaats van een samenleving gebaseerd op standen, waarbij geboorte bepalend was voor de plaats van het individu binnen het grotere geheel van de maatschappij, vertoonde de Republiek kenmerken van een klassensamenleving, waarin economische factoren de voornaamste determinanten zijn. De Republiek was, zo stelt Price, een burgerlijke samenleving, omdat de steden en de stedelijke elites er de toon aangaven. In andere landen werd het sociale leven nog veel meer bepaald door de traditionele adel.

Ook op cultureel gebied zou de Republiek een voorloper zijn geweest. De neerlandica Marijke Spies en cultuurhistoricus Willem Frijhoff, die de zeventiende-eeuwse Republiek de maat namen in het kader van omvangrijk onderzoek naar de kenmerken van de Nederlandse cultuur, betitelden die als 'een nooit en nergens aflatende, en door alle segmenten van de samenleving gedeelde discussiecultuur'. Die uitwisseling van opinies, de bereidheid en vaak ook verplichting om kennis te nemen van andermans mening, onderscheidde de Republiek van andere samenlevingen. In die zin, zo menen Spies en Frijhoff, was de cultuur van de Republiek 'modern' te noemen.⁵ De befaamde Engelse kenner van de geschiedenis van de Republiek,

Jonathan Israel, demonstreerde in een uitvoerige studie over de wortels van de Verlichting, de wegbereider van ons hedendaagse wereldbeeld, dat deze niet in Frankrijk of Engeland gezocht moeten worden, maar in Nederlandse debatten van de zeventiende eeuw.

Alleen de politiek heeft zich nog niet goed in dit stramien weten te voegen. Vanaf de negentiende eeuw is het staatsbestel van de Republiek in alle toonaarden verketterd. Robert Fruin, eerste bekleeder van de leerstoel Vaderlandse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, vond de periode van de Republiek staatkundig gezien verloren tijd. Terwijl andere landen hun politieke structuur verbeterden door centralisering van het gezag en systematisering van de wetgeving, viel Nederland terug in een middeleeuwse chaos. Aanzetten tot verbetering waren door de Opstand tegen Spanje afgebroken. Pas in 1813 zou, met de vestiging van het Koninkrijk, die draad weer opgepakt worden. De periode van de Republiek was slechts een treurig schouwspel van verdeeldheid geweest. Zoals we zagen noemde ook Muller de staatsinrichting gebrekkig. En Huizinga sprak in 1941 onomwonden van 'staatsgewrocht'.⁶ De afgelopen jaren is er van verschillende kanten op gewezen dat het ogenschijnlijk wankel bouwwerk van de Nederlandse staat, waarin het politieke centrum zwak was en de gewestelijke en plaatselijke instellingen sterk, juist de kracht uitmaakte van de Republiek in de zeventiende eeuw, omdat zo een breed draagvlak werd gecreëerd voor politieke beslissingen. Maar niemand heeft van de Republiek tot nu toe een voorloper van de moderne, democratische en bureaucratische eenheidsstaat kunnen of willen maken.

Dit laatste is een serieus probleem voor de redenering dat de Republiek haar voorsprong ontleende aan zijn 'moderniteit'. Aan de politieke verdeeldheid dankte de Republiek immers zijn discussiecultuur, zijn burgerlijke sociale structuur en misschien zelfs wel een deel van zijn economisch succes. Een al te sterke nadruk op 'moderniteit' doet het zicht verliezen op de middeleeuwse tradities, die door de zeventiende-eeuwers zelf veelvuldig en met een zekere gretigheid werden aangehaald. Bovendien: omstreeks 1850 was Nederland in menig opzicht een allesbehalve modern land. In dit boek zal daarom een ander beeld van de Republiek geschilderd worden. Daarin ligt de nadruk minder op de verhouding tot de toekomst (de Republiek als voorloper) en meer op de positie van de Republiek in de zeventiende eeuw zelf.

Over deze periode in de Nederlandse geschiedenis is recentelijk nog een ander debat ontstaan. In september 2019 maakte het Amsterdam Museum bekend dat het de term 'Gouden Eeuw' niet langer wilde gebruiken. In

plaats daarvan kwam het neutrale 'zeventiende eeuw'. 'Gouden Eeuw', zo betoogde het museum in een uitgebreide toelichting, riekt te veel naar nationalistische zelfverheerlijking à la Muller, en gaat voorbij aan de duistere kanten van die periode, in het bijzonder de slavenhandel en slavernij in Azië, Afrika en Amerika waarbij Nederlanders betrokken waren, maar ook de armoede waarin veel mensen in Nederland zelf leefden. Dat laatste is niet zo'n overtuigend argument, want er zijn, zoals ik in hoofdstuk 8 zal laten zien, genoeg aanwijzingen dat de levensstandaard van ook arme Nederlanders in de zeventiende eeuw hoger lag dan in de buurlanden. Maar de slavenhandel en slavernij zijn van een andere orde, ook omdat de nazaten van de in die eeuw tot slaaf gemaakte mensen nog altijd last hebben van deze erfenis. Slavernij was bovendien een dimensie van de Gouden Eeuw die zich moeilijk laat verenigen met het woord 'modern'.

Hoewel ik de bedenkingen serieus neem, heb ik de term 'Gouden Eeuw' niet laten vallen. Historici gebruiken woorden als Renaissance, Verlichting, Industriële Revolutie en ook Gouden Eeuw om een bijzonder kenmerk van een periode te benoemen. Die termen zijn altijd een verregaande versimpeling van de werkelijkheid. Tijdens de Renaissance dachten maar weinigen terug aan de Oudheid en waren humanisten een kleine minderheid. Het gedachtegoed van de Verlichting werd gedragen door opnieuw een kleine minderheid. Tijdens de Industriële Revolutie werden de meeste producten op een traditionele manier vervaardigd, zonder stoommachines en fabrieken. En in de Gouden Eeuw waren welvaart en vrijheid dus inderdaad niet voor iedereen weggelegd. Toch gebeurde er in die eeuw iets heel bijzonders: Nederland ontstond als onafhankelijk land en werd meteen een dominante speler in de wereldeconomie. Dat was uitzonderlijk en de term Gouden Eeuw probeert die uitzonderlijkheid te benoemen. Het gebeurde tegelijk met middelen die wij nu, en sommige tijdgenoten indertijd al, onverteerbaar vinden. Die middelen waren een integraal onderdeel van hoe Nederlanders indertijd te werk gingen in buiten-Europese gebieden. Het gaat te ver om te beweren dat de welvaart alleen te danken was aan slavernij en andere vormen van uitbuiting buiten Europa. Maar ze waren belangrijk – moreel en materieel. En ze vormen een onvervreemdbaar onderdeel van dit tijdvak.

Het succes van Nederland in de zeventiende eeuw had niemand kunnen voorspellen. De sleutel lag deels in de manier waarop in deze periode de vrijheid gestalte kreeg. In de voorgaande eeuw waren de Noordelijke Nederlanden hopeloos verdeeld. Wel waren er, vooral in de kustgebieden, al sinds

de veertiende eeuw ontwikkelingen gaande, vooral op economisch gebied, die de grondslagen hielpen leggen voor een periode van ongekeerde voorspoed. Uit de Opstand tegen Spanje ontstond een nieuwe staat die enerzijds recht moest doen aan de voorafgaande verdeeldheid en anderzijds aan de algemeen gevoelde noodzaak tot samenwerking. De wens om lokale en regionale 'vrijheden' te behouden, was een belangrijk motief geweest om in opstand te komen tegen het Spaanse gezag. De vestiging van de Republiek was een triomf voor dit zogeheten particularisme. De Republiek was een verbond van steden en provincies, die hun identiteit ontleenden aan de politieke zelfstandigheid van elk afzonderlijk onderdeel. Maar de losjes verenigde gewesten moesten het opnemen tegen een van de machtigste tegenstanders van hun tijd, de koning van Spanje. Door de economische bloei namen daarnaast de internationale belangen van de jonge Republiek toe. Daarom was samenwerking, vooral op militair vlak, onvermijdelijk. De hele zeventiende eeuw door, balanceerde de Republiek zodoende tussen een-dracht en tweespalt.

Zoals we zagen is die verdeeldheid in de Republiek vaak beschouwd als een tekort. Gemeten naar de maatstaven van de moderne staat, met zijn centralistische besluitvorming en bureaucratische apparaat, was de Republiek inderdaad een wangedrocht. Maar in de zeventiende eeuw had de moderne staat zelfs in landen als Frankrijk en Engeland met grote problemen te kampen. Besluiten van de regering werden tegengewerkt in de provincie, de bureaucratie was chaotisch georganiseerd. De Republiek, die geen echte regering en nauwelijks bureaucratie kende, kon daarentegen bogen op een redelijk efficiënt lokaal bestuur. Door de nabijheid van dat lokaal bestuur hadden burgers, zelfs zonder dat ze stemrecht bezaten, meestal vertrouwen in hun overheden. In het buitenland schortte het daaraan vaak. Omgekeerd lieten de lokale besturen hun oren graag hangen naar de opinies van ondernemers en kooplieden. Ze waren immers vaak zelf afkomstig uit dat milieu. Zo was er van meet af aan een goed ondernemingsklimaat in de Republiek en dat was weer bevorderlijk voor investeringen en innovaties. In de beleving van de meeste inwoners was de Republiek door die balans een land van 'vrijheid'.

Maar terwijl de Nederlanders onder elkaar voortdurend overlegden en ruimte boden voor migranten, religieuze verschillen, of nieuwe kunstvormen, gedroegen ze zich tegenover de buitenwereld zeer assertief, of zelfs agressief. Hun geldingsdrang liep steeds weer uit op gewelddadige confrontaties. In Europa waren de Nederlanders vrijwel de gehele zeventiende eeuw in oorlogen verwickeld. Buiten Europa werden niet alleen de nodige

oorlogen gevoerd, maar waren Nederlandse kooplieden ook betrokken bij de mensenhandel. Geweld was geen incidenteel maar een structureel kenmerk van de Gouden Eeuw.

Halverwege de zeventiende eeuw leek de Republiek een succesformule gevonden te hebben. Die succesformule bestond in wezen uit de synergie tussen een wereldomspannende economie, waarvoor de grondslagen in de voorgaande eeuw waren gelegd, en een kleinschalig ingerichte institutionele structuur, waarvan de wortels teruggingen tot diep in de Middeleeuwen. De kleinschaligheid van de Republiek maakte dat de torenhoge kosten van het militaire apparaat door betrekkelijk weinig schouders gedragen werden. Het politieke bestel van de Republiek noopte tot grote compromisbereidheid bij de elites. Die bereidheid was niet per definitie gegeven. Omdat de economische groei grotendeels in Holland geconcentreerd was, moest voor heel veel zaken steeds weer een beroep op dat gewest gedaan worden. Dat veroorzaakte spanningen. In de loop der tijd werden de problemen ernstiger, ook al omdat andere landen orde op zaken in eigen huis gingen stellen. Daardoor konden ze met meer succes dan voorheen optreden tegen wat men vaak zag als de brutaliteit van de Nederlanders. Tegenwerking vanuit het buitenland, militaire dreiging en een gebrek aan samenwerking in het binnenland leidden, in samenspel met een algehele teruggang in de Europese economie in de tweede helft van de zeventiende eeuw, tot steeds grotere spanningen in de Republiek en uiteindelijk tot stagnatie en uitputting. In 1715 was het overduidelijk dat de Gouden Eeuw ten einde was.

In de achttiende eeuw werd de Republiek weer een 'gewoon' land. Ongevoel was het vooral nog door de herinnering aan die gouden tijd, en door de welvaart die de zeventiende eeuw aan volgende generaties had nagelaten. Gedurende een groot deel van de achttiende en negentiende eeuw bleven Nederlandse intellectuelen geobsedeerd door de Gouden Eeuw en de vraag wat er moest gebeuren om die te doen herleven. Die lange periode waarin zelfverheerlijking vanwege de successen en zelfhaat vanwege de daaropvolgende achteruitgang om de voorrang streden, heeft wel duidelijk gemaakt dat men de Republiek niet zonder meer kan zien als de wegbereider van de moderniteit. Was dat zo geweest, dan had Nederland tussen 1700 en 1900 minder problemen gekend. In de zeventiende eeuw was de Republiek een unieke mengeling van oud en nieuw. Uniek, niet omdat die mengeling nergens anders vertoond was, maar omdat zij hoorde bij een bepaalde fase van de geschiedenis. In de vroegmoderne tijd, tussen de Middeleeuwen enerzijds en de wereld van industrie en democratie anderzijds, kon een

vrijwillig verbond van stedelijke samenlevingen economische voorspoed paren aan internationale successen en culturele bloei. De formule van die chemische reactie is het onderwerp van dit boek.

Om deze formule te ontleden wordt de zeventiende-eeuwse samenleving op verschillende manieren benaderd. De volgende bladzijden bieden een beschrijving van de economie, van de lotgevallen van arm en rijk, van de organisatie van het buurtleven en de schutterijen en de inrichting van het politiek bestel. We bekijken de godsdienstige verhoudingen en analyseren de bijzondere kenmerken van de 'Hollandse' schildersschool die zoveel heeft bijgedragen aan de bekendheid van Nederlands Gouden Eeuw. We bezoeken de steden, die zo'n sterk stempel drukten op de samenleving, en proberen de intellectuele en culturele vernieuwingen van deze periode te doorgronden. Ook de donkere kant van het toenmalige Nederland zien we onder ogen: het geweld dat kenmerkend was voor het optreden buiten Europa, met de slavenhandel en slavernij als dieptepunt. En natuurlijk moeten we proberen te achterhalen waarom de Gouden Eeuw niet eeuwig duurde. Deze thematische hoofdstukken, in het tweede, derde en vierde deel van het boek, worden voorafgegaan door een gedeelte over de grote conflicten van de zeventiende eeuw, conflicten waaruit de Republiek geboren werd en die het aanzien van de Gouden Eeuw voor een belangrijk deel bepaalden. In dit eerste deel wordt een chronologisch overzicht gegeven van de belangrijkste gebeurtenissen en ontmoeten we bekende personages als Johan van Oldenbarnevelt en Michiel de Ruyter. Het wordt voorafgegaan door een schets van de situatie zoals die in Nederland bestond in de zestiende eeuw, aan de vooravond van de Gouden Eeuw.

Dit boek vat de resultaten van historisch onderzoek uit de afgelopen jaren samen voor iedereen die belangstelling heeft voor de geschiedenis van Nederland en van de vroegmoderne periode. Volledigheid is daarbij niet nagestreefd; dat zou ook onmogelijk zijn binnen het bestek van ongeveer 300 bladzijden. De nadruk ligt op de manier waarop de samenleving functioneerde. Juist daarin was de Republiek een geval apart in de zeventiende eeuw. Ondanks een zeer moeizaam begin, vol oorlog en conflict, slaagden de Nederlanders erin om binnen een heel korte tijd een samenleving op poten te zetten die verbazingwekkend effectief functioneerde, en door veel tijdgenoten als een voorbeeld werd beschouwd.

Ik zal daarbij de term 'Gouden Eeuw' hanteren, in het volle besef dat de zeventiende eeuw lang niet voor iedereen een tijd was van voorspoed en geluk, en in de wetenschap dat Nederlanders zich in deze periode onvergeeflijk

hebben misdragen. En toch stak Nederland in de zeventiende eeuw ook positief af bij veel andere samenlevingen: door de welvaart, die ook doordruppelde naar de armste lagen in Nederland zelf, door de brede inspraak, door de religieuze tolerantie, en door de enorme culturele bloei. Tezamen maakten die Nederland in deze periode een uitzonderlijk land, en die uitzonderlijkheid kennen we nu eenmaal onder de naam 'Gouden Eeuw'. Dit boek probeert te verklaren wat de samenhang in die bijzondere ontwikkelingen was. Geen nationale opschepperij maar inzicht, waaraan we hopelijk ook vandaag de dag nog iets hebben.

Een roerige geschiedenis

Op vrijdag 25 oktober 1555, omstreeks drie uur in de middag, begon in Brussel een belangrijke vergadering. In de grote zaal van het paleis, behangen met kostelijke wandtapijten, waren de vertegenwoordigers van de zeventien Nederlandse gewesten ontboden. Ook waren de ridders van het Gulden Vlies aanwezig, de leden van de drie regeringsraden van de Nederlanden en verscheidene hoge edelen. Voor hen allen stonden banken klaar. Van achter een balie konden belangstellenden toekijken. Toen alle hoge heren zaten, ging de deur van de zaal weer open. Keizer Karel v strompelde binnen, steunend op de arm van Willem, prins van Oranje. Achter hen volgden Filips II, Karels zoon, en Maria van Hongarije, de zuster van de keizer en landvoogdes van de Nederlanden. De keizer kon nauwelijks zelf lopen, al was hij maar 55 jaar oud. Geboren in Gent in 1500 was hij al op vijftienjarige leeftijd genoodzaakt geweest de regering op zich te nemen, niet alleen van de Nederlanden, maar ook van de Spaanse en Oostenrijkse bezittingen van het geslacht Habsburg. Sinds 1519 was hij eerst koning, later keizer van het Heilige Roomse Rijk, het huidige Duitsland. Zijn uitgebreide bezittingen hadden Karel verplicht tot tientallen reizen kriskras door Europa. Ook had hij vele oorlogen moeten voeren aan het hoofd van zijn troepen. Bij het begin van zijn regering was in Duitsland de Reformatie losgebarsten en Karel was er niet in geslaagd die te onderdrukken en het gezag van de katholieke kerk te herstellen. In september 1555 was hij gedwongen een vredesakkoord te sluiten met de protestantse vorsten in het Duitse Rijk. Diep ontgoocheld en geplaagd door jicht en andere kwalen had Karel nu besloten dat hij niet verder kon regeren. Hij wilde afstand doen ten faveure van zijn zoon Filips. Dit nieuws kregen de aanwezigen te horen van een raadsheer, die namens de keizer het besluit toelichtte. Maar nadat de raadsheer was uitgesproken, nam Karel zelf het woord, terwijl hij zich vastklampte aan Oranje. Hij vertelde over zijn liefde voor zijn geboorteland en

over de vele inspanningen die hij zich gedurende zijn veertigjarige regering had getroost. Hij vroeg de aanwezigen vergiffenis voor zijn fouten en bezwoer hen even getrouwe onderdanen te worden van Filips als ze van hem geweest waren. Volgens ooggetuigen stonden bij iedereen de tranen in de ogen.

Toch was het een klein wonder dat men op deze wijze bijeen kon komen. Toen Karel in 1516 aantrad, was er van eenheid in de Nederlanden nog geen sprake. Pas op 26 juni 1548 was die formeel tot stand gekomen. Toen besloot de Rijksdag van het Heilige Roomse Rijk, vergaderd in het Duitse Augsburg, op verzoek van de keizer om het allegaartje van Nederlandse gewesten onder te brengen in een afzonderlijke *Kreits*, een zelfbesturende eenheid van staten binnen het Rijksverband. Het jaar daarop werd de vorming van de Nederlanden bevestigd, doordat alle gewesten zich aansloten bij de door Karel voorgestelde Pragmatieke Sanctie. Daarin werd bepaald dat ook Karels opvolgers de Nederlanden als een eenheid zouden behandelen en dus niet zouden verdelen onder verschillende erfgenamen. Zo werd de eenheid van de zeventien Nederlanden gewaarborgd. Bij Karels afscheid in Brussel was die eenheid dus net zeven jaar oud.

De besluiten van 1548 en 1549 en de soevereiniteitsoverdracht in 1555 vormden het sluitstuk van een proces dat ruim anderhalve eeuw eerder in gang was gezet. Toen, in 1384 om precies te zijn, raakte het graafschap Vlaanderen in handen van Filips de Stoute, hertog van Bourgondië. Filips was gehuwd met een dochter van zijn zojuist overleden voorganger. In 1396 volgde het hertogdom Limburg. In 1406 kwam het hertogdom Brabant, na het uitsterven van de hertogelijke familie daar, in bezit van het huis van Bourgondië. Daarna verwierven de Bourgondiërs in de loop van de vijftiende eeuw nog verschillende gebieden in het Zuiden: Namen in 1429, Henegouwen in 1433, Picardië in 1435, Luxemburg in 1441, om de belangrijkste te noemen. Benoorden de rivieren wisten de Bourgondiërs in 1433 het sterk opkomende Holland in handen te krijgen, dankzij een opvolgingscrisis die was ontstaan doordat landsvrouwe Jacoba van Beieren geen wettige nazaten had. Zeeland, dat al sedert de dertiende eeuw nauw met Holland was verbonden, viel hun tegelijkertijd in de schoot. Andere gebieden in het Noorden bleven vooralsnog buiten hun bereik.

De Nederlanden waren een rijke prijs. Vlaanderen en later ook Brabant hadden zich sedert de twaalfde eeuw weten op te werken tot de belangrijkste handelscentra van Noordwest-Europa. In Brugge trachtten Italiaanse kooplieden de waren te slijten die zij zelf weer via hun contacten in het

Midden-Oosten aankochten; luxeproducten als specerijen en zijde, die de internationale handel in die dagen beheersten. In het begin verliep de handel nog over land en ontmoetten kooplieden elkaar op de jaarmarkten in de Noord-Franse Champagnestreek. Maar vanaf omstreeks 1300 bestond er ook een directe verbinding over zee tussen Brugge en de voornaamste Italiaanse handelscentra, Venetië en Genua. Op deze handelsstromen waren weer belangrijke stedelijke nijverheden geënt, die in Brugge en Gent sterk tot ontwikkeling kwamen. Ook op het Vlaamse platteland werd gesponnen en geweven met het oog op de export. Bovendien fungeerden de Vlaamse textielcentra als veredelingsplaats voor de Engelse lakens, die als halffabricaten naar Vlaanderen kwamen, om daar afgewerkt en vervolgens verkocht te worden. Juist op die eindbewerkingen zat een flinke marge.

De Bourgondiërs waren zich bewust van de mogelijkheden die de Nederlanden hun boden, mits op de juiste manier behandeld. Die mogelijkheden waren in de eerste plaats financieel. De rijke stedelijke economieën waren eenvoudig voor fiscale doeleinden af te tappen. Met het geld dat zij zo verwierven, konden de Bourgondische hertogen hun grote ambitie naja-gen: een aaneengesloten territorium van Bourgondië tot aan de Noord-zee-kust waarin zij heer en meester konden zijn. Maar die 'juiste behandeling' vergde in de Nederlanden wel de nodige tact. Elk gewest in de Lage Landen had zijn eigen politieke structuur en tradities. De Bourgondiërs waren in elk gewest apart bekleed met de soevereiniteit. Ze hadden geen enkele aanspraak op alle Lage Landen gezamenlijk, want het enige verband tussen hun gebieden daar was de persoon van de hertog zelf. Een nieuwe hertog moest in al zijn gewesten apart ingezworen worden en bij die gelegenheid de rechtsregels van dat gewest, de zogeheten privileges, opnieuw bekrachtigen. De welvarende steden, vooral in Vlaanderen en Brabant, hadden bovendien een grote invloed op het gewestelijk bestuur en waren lange tijd gewend geweest dat bestuur min of meer naar hun hand te zetten. Wie de Lage Landen met succes wilde besturen, moest hun vertrouwen winnen. Om geld van de steden en gewesten los te peuteren, volstond het machtswoord van de hertog niet; hij moest onderhandelen. Dat was des te moeilijker omdat hij met een groot aantal gewesten te maken had. Daarom riep Filips de Goede vertegenwoordigers van alle gewesten onder zijn bestuur bijeen, om over gemeenschappelijke kwesties, zoals geld, te spreken. Uit deze vergaderingen ontstonden de Staten-Generaal, die vanaf 1464 met een zekere regelmaat bijeenkwamen. Tegelijkertijd werden andere overheidsinstellingen ontwikkeld. In veel gewesten werden gouverneurs of stadhouders aangesteld, die daar namens de landsheer het gezag konden uitoe-

fenen. Deze institutionele versterking van hun gezag onderstreepten de Bourgondiërs met een forse symbolische machtsexpansie. Hun hofhouding hulde zich in pracht en praal en gaf zo een forse impuls aan de kunsten in de Lage Landen.

Niet iedereen kon de luister van het hofleven en de bijbehorende politiek waarderen. De kracht van de oppositie bleek heel duidelijk bij de dood van Karel de Stoute in 1477. De hertog was bezig zijn verovering van Lotharingen te consolideren, waarmee in 1473 voor het eerst een verbinding was ontstaan tussen de Bourgondische erflanden en de bezittingen in het Noorden. De Lotharingers waren in opstand gekomen en bij de belegering van hun hoofdstad Nancy werd Karel dodelijk verwond. Een week lang bleef zijn bevroren lichaam op het slagveld liggen, terwijl het nieuws zich razendsnel verspreidde. Karel de Stoute liet alleen een ongehuwde dochter achter, Maria van Bourgondië. Bourgondië zelf werd prompt door de Franse koning bezet. In de Lage Landen werd het verzwakte bewind tegelijkertijd overspoeld door een golf van grieven. Deze beoogden vrijwel zonder uitzondering de integratiepolitiek een halt toe te roepen en de gewestelijke en lokale privileges in ere te herstellen. Maria moest in een Groot Privilege in belangrijke mate toegeven aan die eisen. Maar nog in hetzelfde jaar trouwde zij met Maximiliaan van Oostenrijk, uit de roemruchte Habsburgse dynastie. Maximiliaan was er alles aan gelegen het gezag te herstellen – en waar mogelijk nog wat uit te breiden, bijvoorbeeld in noordelijke richting.

Dat laatste was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Behalve Holland hadden de gebieden benoorden de grote rivieren geen ervaring met de samenwerking binnen het Bourgondische staatsverband. Zij gingen bovendien prat op een lange geschiedenis van onafhankelijkheid. Friesland was in de Romeinse tijd nimmer gekoloniseerd en was sindsdien ook een eigen weg gegaan. Er had zich daar nooit een centraal gezag gevestigd, de feodaliteit was er onbekend. Friesland was eigenlijk een verzameling boerenrepublieken. In kleine districten werd de dienst uitgemaakt door hoofdelingen, ongetitelde edelen met versterkte huizen op het platteland. De Friese samenleving werd geteisterd door vetes tussen de hoofdelingengeslachten, bloedige conflicten die vaak vele jaren aanhielden. De steden waren in Friesland op dat moment nog van ondergeschikte betekenis, zeker politiek. Ze hadden pas laat, in de tweede helft van de veertiende eeuw, een eigen bestuur gekregen. Tot die tijd waren de steden onderdeel van het plattelandsdistrict waarin ze lagen. Zelfs in het relatief grote Leeuwarden (3000 inwoners in 1400) waren de hoofdelingen heer en meester. Economisch